מדע והשכל
כרך ב (תשפ״ו), עמ׳ 13–33
ISSN: 3007-8458 (print); 3007-8466 (online)

ניר ורגון

המשא והמתן הראשון בין בן־הדד לאחאב ותוצאותיו

מבוא

במלכים א כ מסופר על שתי מערכות, שנה אחר שנה, שבהן לחם בן־הדד השני מלך ארם־דמשק באחאב מלך ישראל (874–852 לפנה״ס) ועל שתי מפלותיו. אנו מקבלים את ההכרה שהמלך בסיפור פרק זה הוא אחאב מלך ישראל, כפי שכתוב במפורש בפרק הנדון בפס׳ ב, יג, יד (בתרגום השבעים [להלן תה״ש] אין ׳אחאב׳ בפס׳ יג, אך הוא נזכר פעמיים בפס׳ יד ופעם אחת בפס׳ טו) וכפי שסברו חוקרים רבים. אומנם במקומות רבים לא פורש שם המלך: שלוש־עשרה פעמים מוזכר בפרק הכינוי ״מלך ישראל״, ועוד פעמיים ״המלך״ בלי זיהוי שם המלך, אך שלוש הפעמים שהמספר נוקב בהן במפורש בשם ״אחאב״, ועוד פעמיים בתה״ש, כאמור, מעידות על זהות המלך גם במקומות שלא פורש שמו.[1]

המערכה הראשונה כוונה כנגד העיר שומרון בירת ממלכת ישראל, ואילו זירת המערכה השנייה הייתה באזור אפק שליד מזרח הכנרת.[2] בשני חלקי הסיפור מעוצב משא ומתן בין שני המלכים הנמצאים במצב של לוחמה בעניין כניעה. במשא ומתן הראשון ידו של בן־הדד הייתה על העליונה, והוא ניצל זאת כשנהג בקשיחות מתנשאת באחאב בן עמרי בנסותו לנצל את נחיתותו הצבאית של אחאב כדי להביאו לידי כניעה מוחלטת.[3] לעומת זאת במשא ומתן השני, כשידו של אחאב הייתה על

---

* תודה לאבי מורי פרופ׳ שמואל ורגון שסייעני בהכנת מאמר זה.

1 קביעה זו היא כנגד טענת חוקרים מסוימים במחצית המאה העשרים, כי האירועים שמופיעים במלכים א כ–כב עוסקים בימי בית יהוא (המחצית השנייה של המאה התשיעית לפנה״ס) ושמו של אחאב בפס׳ ב, יג, יד הוא גלוסה של עורך מאוחר שקשר את פרק כ לאחאב, ואילו הכתוב בסיפור ״מלך ישראל״ הוא אחד ממלכי בית יהוא (כך, למשל, יֶפֶת 1941–1944; מילר 1968; מילר והייס 1986, עמ׳ 250–311). הרחבה ופירוט של גישה זו ראו: אלמקייס 2016, עמ׳ 61–62. סיכום הדעות המגוונות על עיתוי המערכות של פרק כ ראו: אלגביש 2013, עמ׳ 160–161, הערה 25. על ההכרה שפרק כ מדבר על ימי אחאב ראו הערה מפורטת אצל ורגון תשע״ה, עמ׳ 181, הערה 1 (וספרות שם); כוגן תש״ף, עמ׳ 351. וכן הרחבה של עמדה זאת אצל אלמקייס 2016, עמ׳ 63–65.

2 על המערכה הצבאית הראשונה בין ארם לישראל ראו: ורגון תשנ״ג, עמ׳ 181–185, וספרות שם. לדיונים נרחבים בסוגיות הקשורות לפרשה זו מן ההיבט ההיסטורי והספרותי ראו, למשל: אופנהיימר תשט״ו, עמ׳ 84–86; פינקלשטיין תשל״ד, עמ׳ 21–33; סמט תשנ״ב, עמ׳ 55–100; [וכן סמט תשפ״ג, עמ׳ 36–48]. ראו גם מזר תשכ״ה, עמ׳ 212–213; אהרוני תשמ״ז, עמ׳ 260; כוגן תש״ף, עמ׳ 362–364. ראו גם דיון מורחב וספרות בנושא זה אצל בורנשטיין תשס״ד, עמ׳ 7–14, וספרות שם.

3 סצנות של משא ומתן ודברי תעמולה בין אויבים בטרם מלחמה מצויות במקרא: יפתח ובני עמון (שופטים יא, יב–יז; אביה וירבעם (דברי הימים ב יג, ד–יב); אמציה ויהואש (מלכים ב יד, ח–י; דברי הימים ב כה, יח–יט);

העליונה, נהג אחאב בנדיבות ובאחווה באויבו המובס הנתון לחסדו.[4] על תוכנו, על משמעותו ועל לִקחו של המשא ומתן הראשון נדון במאמר זה.

עיתויו של המשא ומתן

מזר סבור שמלחמותיו של בן־הדד השני מלך ארם[5] שמוזכרות בפרק כ, אירעו בשנה 855 לפנה״ס (מלחמת שומרון, א–כה) ובשנה 854 לפנה״ס (מלחמת אפק, כו–מג, שנאמר עליה שהתקיימה לאחר שנה ״ויהי לתשובת השנה״, פס׳ כב ופס׳ כו). תאריכים אלה נשענים על הנתון הברור שהמלחמה האחרונה, שנהרג בה אחאב ברמות גלעד, התנהלה בשנת 852 לפנה״ס (בימי מלכות שלמנאסר השלישי מלך אשור, 858–824 לפסה״נ) – בשנה השלישית לתבוסת ארם באפק וכריתת הברית בין ארם לישראל. מזר התבסס על הפסוק שבפתיחת מלכים א כב, א: ״וישבו שלש שנים אין מלחמה בין ארם ובין ישראל״.[6] סיוע לגישה זו אפשר למצוא בתה״ש שבו שני הפרקים שעניינם מלחמות ארם (כ, כב) סמוכים זה לזה (פרק כא קודם שם לפרק כ).[7] ימדה טוען כי בשנת 854 לפנה״ס, בשעה ששלמנאסר השלישי מלך אשור עסק בארגון מתקפה על בית עדן, על גוזן ולאורך הפרת ולא איים על ארם דמשק, פתח בן־הדד השני במתקפה על ממלכת ישראל, שהפרה לדעתו הסכמים קודמים שהיו לה עם ארם.[8]

רבשקה וחזקיהו (מלכים ב יח, יט-כה; ישעיה לו, ד-י; דברי הימים ב לב, י-יב); רבשקה ואנשי יהודה (מלכים ב יח, כח-לה; ישעיה לו, יג-כ; דברי הימים ב לב, יג-יט); פרעה נכו ויאשיהו (דברי הימים ב לה, כא). ניתוח דגמי משא ומתן אלה ראו אצל אלגביש תשל״ח, עמ׳ 75–89; אלגביש תשנ״ח, עמ׳ 30.

4 על המשא ומתן השני ראו: ורגון תשע״ה, עמ׳ 181–201.

5 המקרא משתמש בתואר ״בן־הדד״ שפירושו ׳בן האֵל הדד׳ (המופיע בתעודות האשוריות אדד־אידרי/הדדעזר = Adad-idri; שמופיע בתעודות ארמיות גם בר־הדד), מלך במחצית הראשונה של המאה התשיעית; 885–865 לפנה״ס) לציון מלכי ארם. ראו: ליונשטאם תשי״ד, עמ׳ 155; כוגן תש״ף, עמ׳ 297, 362–363. לבעיית מספרם של מלכי ארם שנשאו את השם בן־הדד ראו: גרבה 2007, עמ׳ 85.

6 ראו: מזר תשכ״ה, עמ׳ 211–212; מזר תשכ״ב, עמ׳ 139–141; כוגן תש״ף, עמ׳ 379.

7 על הטעם שבסידור זה עמד גודינג 1964. הטעם לחילוף הצמדת פרקים יז-יט העוסקים באליהו לפרק כא הוא הנושא הקשור לאליהו הנביא. בפרק כא אחאב חוטא ולאחר שהוא ניחם על מעשיו בפרשת נבות - נדחה פסק הדין לימי בנו (פס׳ כט). בפרק כ בסופו הוא שב וחוטא ובתגובה משמיע הנביא באוזניו את גזר דינו: ״ויאמר אליו כה אמר ה׳ יען שלחת את־איש חרמי מיד והיתה נפשך תחת נפשו ועמך תחת עמו״ (פס׳ מב). בפרק הסמוך לפי סידור פרקים אלה, בפרק כב, מוגשם גזר הדין - מות אחאב במלחמת ארם (פס׳ לד-לז). גודינג אינו רואה בסידור זה סידור מקורי. על הרעיון שפרק כב המספר על מות אחאב הוא המשך לפרק כ שבו מסופר על אחאב ששחרר את מלך ארם ועל כך נגזר דינו ראו: סבתו תשס״א, עמ׳ 399–400.

8 ראו: ימדה 2000, עמ׳ 130–143; אונגר 1967, עמ׳ 64–69, 70–74; בורנשטיין תשס״ד, עמ׳ 96, הסבורים שהמלחמות בין ארם וישראל החלו עם התגברות הלחץ האשורי על ארם, בחמש השנים האחרונות למלכות אחאב. הנחתם היא שהסיום המפתיע של מלחמת אפק בברית בין ישראל לארם (מלכים א כ, לד) מעיד שהאירוע התנהל בשעה שהאשורים התקרבו לחמת, ואחאב נזקק לבן־הדד כדי שיארגן את הקואליציה הארמית נגד שלמנאסר השלישי (853 לפנה״ס). לפי גישה זו סבר מחבר ספר מלכים שהציב את מלחמות אחאב וארם בסוף סקירתו את מלכות אחאב (מלכים א כ, כב), וכך עולה מן הכתוב הפותח את תיאור קרב רמת גלעד, ״וישבו שלש

לעומת גישה זו הציע מורגנשטרן[9] ואחריו תדמור,[10] שהמאורעות המתוארים בפרק כ משקפים את המצב כפי שהיה בראשית ימי מלכות אחאב הצעיר מלך ישראל (871 לפנה״ס ואילך, כמלך עצמאי),[11] בימי מלך ארם המכונה כאן בן־הדד [הראשון] (885–865) ובימי שלטון אשורנצירפל השני מלך אשור (883–859 לפנה״ס).[12] לפי זה פער הזמן בין מלחמת אפק ובין מלחמת רמות גלעד אינו שלוש שנים אלא למעלה מחמש־עשרה שנה, שלא ככתוב במקרא (מלכים א כב, א). בן־הדד מדמשק מנסה לנצל את שעת חולשתה של מלכות ישראל ולשעבדה, כל עוד לא התבססה מלכותו של אחאב. הנחה זו מתאימה לתיאורי הכתובים בפרק כ, שאחאב מופיע בהם כמלך צעיר המתייעץ עם הזקנים לפני פעולותיו (פס׳ ז–ח) וכמלך חלש המוכן להכניע עצמו לפני מלך ארם (פס׳ ד), ומלך ארם מנצל את השעה הקשה של מלכות ישראל כדי להשתלט עליה.[13] תוצאת המערכה באפקה, ברית עם בן־הדד ושניהם כאחד – בשיתוף עם חמת, הפכו לכוח צבאי חשוב באזור ובזכות הברית הזו יכלו לעמוד לפני אשור שבמאה התשיעית לפנה״ס הייתה למעצמה תוקפנית המסכנת את מלכות סוריה וארץ ישראל.[14]

שנים אין מלחמה בין ארם ובין ישראל״ (מלכים א כב, א), כלומר שלוש שנים מפרידות בין שתי המלחמות שבסופן מת אחאב. אבל קשה לקבל זאת. אם נקשור שלוש שנים כמשמעו לסיומו של קרב אפק, איך תשובץ כאן המערכה הגדולה בקרקר?! כיצד נוכל להסביר את התפתחותה העצומה של צבא אחאב במשך פרק זמן כה קצר?!

9 מורגנשטרן מניח שהקרבות הראשונים בין בן־הדד השני לאחאב התנהלו בין השנים 874-873 לפנה״ס, בראשית ימי אחאב. רק בשלב לאחר מכן היה הצבא הישראלי דומיננטי באזור ובסוף ימי אחאב היו הארמים בני חסות לישראלים, ראו: מורגנשטרן 1940ב, עמ׳ 392; מורגנשטרן 1940א, עמ׳ 141-144, 258; גריי 1970, עמ׳ 414-415.

10 תדמור סבור שיש לקבוע זמנן של מלחמות אלה בראשית מלכותו של אחאב ולא בסופם, ראו: תדמור תשכ״ט, עמ׳ 119; תדמור תשס״ו, עמ׳ 223-224.

11 על האירועים שהתנהלו במלחמה זו ראו: מונטגומרי 1951, עמ׳ 320 ואילך; אופנהיימר תשט״ו, עמ׳ 84-86; מורגנשטרן 1940א, עמ׳ 258 ואילך.

12 ראו: תדמור תשס״ו, עמ׳ 217-225.

13 ראו גם אופנהיימר תשט״ו, עמ׳ 84-86; אופנהיימר תשל״ג, עמ׳ 180-182. אם נקבל הנחה זו שהקרבות המתנהלים בפרק זה היו בראשית ימי אחאב, אולי מדובר באותו מלך ארם שהוזכר בימי אסא מלך יהודה ובעשא מלך ישראל (מלכים א טז, יח). לעומת זאת כוגן סבור שהכוונה היא כי שלוש שנים עברו מתום הקרבות וכריתת הברית בין ארם לישראל, והמספר הטיפולוגי ״שלוש שנים״ מציין פרק זמן קצר, כמו ״ביום השלישי״ (בראשית כב, ד); ״בחדש השלישי״ (שמות יט, א), ואין לתלות בו דיוק לשם חישוב כרונולוגי. ראו: כוגן תש״ף, עמ׳ 297, 352.

14 וכך תדמור מסכם את האירועים: ״יש לקבוע את זמנן של מלחמות אלה בראשית ימי מלכותו של אחאב ולא בסופם. במלחמות אלה הייתה תחילה ידו של בן־הדד על העליונה, אך לאחר מכן הצליח אחאב להכותו בקרב פעמים אחדות, אף לקחתו בשבי (מלכים א כ). לאחר ניצחון זה גילה אחאב יוזמה דיפלומטית והבנה לסכנות האורבות במרחב, לו ולמנוצח. הוא כרת ברית עם בן־הדד ושניהם כאחד - בשיתופה של חמת - הפכו לגורם צבאי ראשון במעלה״ (תדמור תשכ״ט, עמ׳ 119). על הקרב בקרקר וכוחה הצבאי של אשור שעמדה לפני ׳ברית ׳שנים־עשר מלכי חַתִי׳, ראו אצל גליל תשס״א, עמ׳ 27-31, 113-115.

במספר ״שלוש שנים״ אפשר לראות מספר טיפולוגי (סְמְלִי).[15] היינו, כבר הרבה שנים לא הייתה מלחמה בין ישראל לארם. במקבילה בדברי הימים ב יח, ב לא נזכרו שלוש השנים, אלא ״וירד [יהושפט] לקץ שנים אל־אחאב לשמרון״. לחלופין ייתכן שההיגד ״שלוש שנים״ נוגע לסיפור אחר שבאוסף הסיפורים שהיו מספרים בחוג הנביאים, והכוונה למניין השנים שחלפו באירוע אחר, סיפור שלא נשתמר במקרא. או אולי שלוש שנים מאז סיפור ״כרם נבות״ שמוזכר בפרק הקודם להיגד זה.[16]

אין ברצוננו להכריע בשאלת ההסברים המגוונים למספר ״שלוש שנים״. החשוב כאן הוא שהסיפור בפרק זה מתנהל על רקע ראשית ימי אחאב, בשעת עליונות ממלכת ארם על ממלכת ישראל, כגישתם של מורגנשטרן ותדמור.[17]

מצב הכוחות בעת התנהלות המשא ומתן

בפסוק הפתיחה מופיע תיאור של חילו הגדול ועוצמתו הרבה של מלך ארם, הכוללים חיל כבד של מרכבות: ״ובן־הדד מלך ארם קבץ את כל חילו ושלשים ושנים מלך אתו וסוס ורכב ויעל ויצר על שמרון וילחם בה״ (מלכים א כ, א. ראו גם פס׳ כ). מפסוק זה נראה שהפרשה מתחילה בשעה שבן־הדד עם צבאו מצויים כבר בשערי שומרון ואף שמים עליה מצור. אך מהמשך הסיפור נלמד כי שלבי המשא ומתן היו כשעיקר הצבא עדיין היה רחוק מן העיר, ואחאב עדיין לא עמד על חומרת כוונתו של בן־הדד ועל עוצמת הצבא הרב שכינס לשם כך. חיזוק להבנה זו עולה מהאיום של בן־הדד שהוא עתיד להביא צבא גדול על שומרון (פס׳ י), מהפקודה ׳שימו׳ שמופיעה בהמשך (פס׳ יב) והיציאה החופשית מהעיר של לוחמי ישראל (פס׳ יז, יט) ומיקום מחנה ארם בסוכות (פס׳ יב), שיצאו אליו וחזרו ממנו שליחי המלך, בהנחה שהכוונה לעיר סוכות.[18]

---

15 מספר טיפולוגי הוא בדרך כלל מספר בעל משמעות סמלית בלי קשר למשמעותו הכמותית המדויקת. על משמעות המספר הטיפולוגי, מסר ספרותי, ראו: ברזילי תשס״ד, עמ׳ 17–28, וספרות שם, בעיקר הערה 2; ברזילי תשע״ג, עמ׳ 42–44.

16 לדעת אברבנאל (שם, עמ׳ 383–384) זכה אחאב לשלוש שנים של שלום בזכות כניעתו מפני אליהו במעשה ״כרם נבות״ אך נראה מדבריו שעברו רק שלוש שנים מהקרב באפק ולא כהצעתנו.

17 ראו לעיל הערה 9 ו־10.

18 ראו: כוגן תש״ף, עמ׳ 352. ניתוח המשא ומתן בהמשך המאמר מסתמך על מחקרו של ידין תשכ״ה, עמ׳ 176–181. השוו לניתוח אחר מזה של יגאל ידין אצל הרצוג וגיחון 1981, עמ׳ 107–111. לדעתם, מפס׳ ז, יד נראה שבן־הדד כבר חנה לפני שומרון והטיל מצור על העיר. מכאן שבעיר כבר היו מכונסים הזקנים ומושלי המחוזות (שם, עמ׳ 233, הערה 3. כך סבור גם אפעל תשנ״ז, עמ׳ 98, הערה 206), שכן על ישיבת הצרים באוהלים בעת מלחמה יש עדויות במקרא (מלכים ב ז, ז–ח; ירמיה לז, י). לדעתם מצטרף גם פינקלשטיין תשל״ד, עמ׳ 23–25. בורנשטיין (תשס״ד, עמ׳ 99–101) הסבור ש׳סוכות׳ הן ״המבנים הארעיים שבהם שהו הארמים במצור על העיר שומרון״, הקשה על שיטת ידין, והציע כמו חוקרים לפניו לקבוע כי הקרב אכן היה על העיר שומרון עצמה, והצבא הארמי חנה בעמק שומרון ומשם צר על העיר וניהל את המשא ומתן. (ראו נימוקיו לדחיית גישת יגאל ידין בעמ׳ 99–100. כך גם אלמקייס 2016, עמ׳ 74–75). לעומת זאת נראה לנו שצבא אינו רגיל לשהות בְּסוכות בזמן מלחמה, לכל היותר באוהלים. לכן הציע ידין שהכוונה לעיר סוכות (השוו: מלכים א ז, מו).

אכן, יש מקום להניח שצבא ארם התכנס והקים את מפקדתו בעיר סוּפוֹת, כפי שהציע ידין (השוו מלכים א ז, מו). עיר זו שכנה בעמק סוכות סמוך לשפכו של נחל יבוק אל הירדן,[19] כנאמר: "והוא שֹׁתֶה הוא והמלכים בסכות" (כ, יב); "ובן־הדד שֹׁתֶה שכור בסכות הוא והמלכים שלשים ושנים מלך עזר אֹתו" (כ, טז).[20] מקום זה מתאים לחניה של חיל רכב גדול מכיוון שהוא נמצא ליד הירדן, היבוק ורכס ההרים, ואלה מגינים עליו מהתקפת פתע. ועוד זאת, משום שהוא סמוך למעבר אדם, הוא קרוב לדרכי האספקה והנסיגה של הצבא. זה המקום שגם עבר בו יעקב בדרכו מארם לשומרון (בראשית לג, יז—יח). העיר הארמית סוכות הייתה עיר חשובה גם מבחינה כלכלית, ושימשה מקום להתארגן בו לפני המערכה, כפי שהתברר לאחרונה. בחפירות הארכאולוגיות נמצאו באזור סוכות מרבצי ברזל. מרבצי ברזל אלה ותעשיית הברזל שהתפתחה באזור עמק סוכות היו מקור לייצור כלי נשק ומרכבות לטובת הצבא הארמי.[21] אם כן, יש מקום להציע לפרש את ההיגד "ויעל ויצר על שמרון וילחם בה" (פס׳ א) במשמעות שזו הייתה כוונתו ורצונו של בן־הדד ומגמת יציאתו, להילחם בשומרון, אך כאן לא הצליח במשימתו, כדברי אברבנאל:

> ואין פירושו שעשה זה בפועל, כי הנה קודם שישים [מצור] על העיר להילחם, ניגף לפני בני ישראל, כמו שיבוא אחרי זה [...] על דרך 'ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה' (בראשית כה, י), [ואין משמעו שכבר הלך לחרן, אלא] ואחר כך יפרש מה שקרהו בדרך [...] וכן בן־הדד יצא להילחם בשומרון וקודם גמר מחשבתו מצאוהו צרות רבות ורעות, כי הוא שלח ראשונה מלאכיו אל אחאב, שהיה בעיר שמרון.[22]

---

19 את העיר סוכות מזהים החוקרים אהרוני וכוכבי על פי המאמר התלמודי: "סוכות היא תרעלה" (ירושלמי שביעית ט, ב, לח ע"ד) עם תל דיר עלא (נצ"מ 208178), וכן על פי נתוניו הטופוגרפיים והארכאולוגיים (באתר נמצאו ממצאים ארכאולוגיים מתקופת הברונזה המאוחרת ועד המאה התשיעית לפנה"ס). זהו התל הגדול והמרכזי בעמק סוכות, הנמצא במוצא לשפכו של נחל יבוק (בשמו הערבי: א־זרקא) אל בקעת הירדן ובסמוך לירדן עצמו, ליד אדם. התל משתרע על 50 דונם בערך, והוא מתנשא כ־20 מ' מעל פני המישור. העיר נחשבת אחת מערי שבט גד (יהושע יג, כז). ראו: כוכבי תשכ"ט, עמ' 130-131; אהרוני תשמ"ז, עמ' 83, 103-104.

20 השם 'סוכות' בפסוקים אלה מכוון ככל הנראה לשם עיר ולא לאוהל או מבנה ארעי אחר המשמש למסתור מן השמש. משנה ההוראה של שם זה בא לידי ביטוי בסיפור על שובו של יעקב לארץ "ויעקב נסע סכתה ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכת. על־כן קרא שם המקום סכות" (בראשית לג, יז). בתה"ש הובאה המילה 'סכות' בפס' טז בתעתיק לאותיות יווניות, ולא בתרגומה (לא כך בתרגום השם סוכות בפס' יב - אוהלים). אם כן, הכוונה לשם עיר. בי"ת השימוש שבתיבה 'בַּסכות' מתארת את המקום שהם נמצאים בו, והיא מנוקדת בפתח, כדין ה' הידיעה שקודמת לשמות מקומות, שהם גם שמות כלליים (ובתרגום JPS תורגם: he and the other kings were drinking together at Succoth) כמו למשל: "בַּמסה" (דברים ו, טז); "בַּחרשת הגוים" (שופטים ד, ב) "בַּקרקר" (שופטים ח, י); "בַּטלאים" (שמואל א טו, ד); "ואיש במעון ומעשהו בַּכרמל" (שמואל א כה, ב. ראו: ראב"ע לדברים ו, טז. ראו גם: אלגביש תשנ"ד, עמ' 373-374; זרטל תשנ"ח, עמ' 20-22; בורנשטיין תשס"ד, עמ' 212, שחלק על עמדת יגאל ידין, וסבר שמדובר במגורים ארעיים, וכן ראו בדברי תרגום יונתן 'בְּמטַלֵיָא' (מקום העושה צל, סוכה) וכן פירשו אלטשולר (מצודת דוד שם), ור' משה אשכנזי (הואיל משה שם). ראו גם: מונטגומרי 1951, עמ' 322.

21 ראו נושא מרבצי הברזל של עמק סוכות: יהלום־מאק תשע"ח, עמ' 153-160.

22 ראו: אברבנאל תשע"א (כ, א), עמ' 368-369; כוגן תש"ף, עמ' 352.

לפיכך נראה שהארמים ביקשו לתקוף ישר את העיר שומרון. כדי שלא לאבד זמן או לאבד כוחות צבאיים שיילחמו בערים ישראליות מבוצרות בצפון הארץ, כמו חצור, מגידו או יזרעאל, הם בחרו לעבור ברמות גלעד, שהייתה כבר בידם (מלכים א כב, ג).[23] מכאן הם עברו בדרך הנוחה מהיבוק עד עמק סוכות, ובו הקים בן־הדד מחנה של יחידת פיקוד קדמית.[24]

מסוכות, טרם הקרב, שלח בן־הדד משלחות דיפלומטיות לשומרון לנהל משא ומתן.[25] השליחים עשו מסעות דילוגים בין שני השליטים. העיצוב של המשא ומתן הראשון (פס׳ ב–ט) הוא סצנה הכוללת דיבור ישיר של כל אחד מן הצדדים. בן־הדד שולח שלוש משלחות דיפלומטיות לשומרון, כל משלחת מוסרת את דברי דרישות בן־הדד, ובן־הדד מקבל שלוש תשובות מאחאב. בכל משלחת בן־הדד מעלה את דרישותיו, ותגובות אחאב הן לפי הדרישות. המשא ומתן מסתיים בסירובו של אחאב להיענות לדרישות בן־הדד, ולכן מלך ארם יוצא למלחמה בישראל.[26]

המספר המקראי אינו מזכיר את הסיבות למלחמה של מלך ארם בישראל. אם נאמץ את גישתם של מורגנשטרן ותדמור, הסיבה היא שבן־הדד חשב כי המלך אחאב הוא מלך חסר ניסיון בתחילת דרכו, ואפשר לנצחו בקלות. מתוך סופו של סיפור המלחמות עולה שממלכת ישראל הייתה בתחילת המערכה ממלכה גרורה (וסאלית) של ארם, החל מימי עמרי מלך ישראל, אבי אחאב, ומימי אביו של בן־הדד. מעמד זה נוצר לאחר שהארמים כבשו ערים ישראליות אלה: רמות גלעד ואפק. מצב זה חייב מתן ״חוצות״ כלומר שטחי מסחר, לארם בשומרון (כ, לד).[27] יש מקום להניח שזהו מעמד של ממלכה גרורה, ממלכה שפלה.

---

23 בעניין זיהוי רמות גלעד ראו: עודד תשל״ו, עמ׳ 378–380; ולאחרונה: פינקלשטיין 2013, עמ׳ 7–23.

24 השוו: בורנשטיין תשס״ד, עמ׳ 212.

25 במקרא כונו המשלחות המדיניות בשם ׳מלאכים׳ (שמואל ב ג, יב; ה, יא; מלכים ב יד, ח; טז, ז, ואילו צורת היחיד ׳מלאך׳ מוסבת ככלל לשליח ה׳ (ראו: צרפתי תשנ״ז, עמ׳ 177–178). לדיון במונח העברי ׳מלאך׳ ומקבילו האכדי mar sipri ותפקידי הנושאים בתואר זה ראו: אלגביש תשנ״ח, עמ׳ 140–141.

26 על עיצוב המבנה של המשא ומתן כחלק מאפיון הדו־שיח בסיפור המקראי ראו: ליבוביץ תש״ל, עמ׳ 70. בין ההבחנות המבניות של הדו־השיח נכתב שם: ״ואם תהיה התגובה הראשונה חיובית, תהיה הפנייה השנייה מבקשת יותר, תהיה תוקפנית יותר, מעיזה יותר: השווה מלכים א כ, ג–ו; וכן בהאבקות הגדולה של אברהם על סדום ויושביה, אלא ששם השיחה בעלת שלבים הרבה, שלא כרגיל״.

27 החוצות הם שווקים, רבעי מסחר (trading quarters) שבהם ישבו סוחרים שלא מבני המקום עם זכויות מסחריות מוגדלות על בסיס מונופול ממלכתי. הסוחרים הארמיים שיווקו את התבואה מחבל הגלעד, מן הגולן הדרומי ומן הבשן לממלכת ישראל והם שקבעו את מחירה. ראו: מזר תשכ״ב, עמ׳ 138–139; אילת תשל״ז, עמ׳ 207–209; ון דר וודה 1964, עמ׳ 188–191; דרייבר 1966, עמ׳ 1–4. על אירועים אלה ראו: מזר תשכ״ה, עמ׳ 210 ואילך; אולמן תשכ״ח, עמ׳ 115–117, וכן עודד תשכ״ט, עמ׳ 205–224; כוגן תש״ף, עמ׳ 360.

הקושי בהבנת המשא ומתן בין אחאב לבן־הדד

במשלחת הראשונה מגדיר מלך ארם את תנאי הכניעה שהוא דורש: "כה אמר בן־הדד:[28] כספך וזהבך **לי הוא** ונשיך ובניך הטובים **לי הם**" (פס' ג).[29] על דרישה זו עונה אחאב לשליחי בן־הדד בלשון של מלך כפוף ומביע את הכנעתו־הסכמתו המוחלטת לדברי בן־הדד: "כדברך, **אדני המלך, לך** אני וכל אשר **לי**" (פס' ד). אחאב ראה בתביעותיו של בן־הדד תביעות נסבלות, והוא נענה להן בהבעת הכנעה ונכונות להשתעבד לארם. מלך ארם מעודד מדברי תשובת אחאב והוא שולח משלחת שנייה: "כי [אני] שלחתי אליך לאמר: כספך וזהבך ונשיך ובניך **לי תתן**: כי אם כעת מחר אשלח את עבדי אליך **וחפשו את ביתך ואת בתי עבדיך והיה כל מחמד עיניך** [עיניהם. כל מה שהעין חומדת][30] **ישימו בידם ולקחו**" (פס' ה–ו). הלשון מרמזת על דבר ערך שיחפשו בבתים. התוספת על הדרישה הראשונה מבהירה כי הכוונה בדרישה הראשונה "כספך וזהבך לי הוא" וגו' כוונתה תביעה ממשית של אוצרות ממלכת ישראל.

לאחר דרישת המשלחת השנייה כינס אחאב את זקני ארצו להתייעצות ולקבלת לגיטימציה מהעם לפעולה שברצונו לנקוט.[31] הוא הציג לפניהם את עמדתו על בסיס היענותו לתביעה הראשונה

---

28 בפורמולה, בצירוף "כה [=כך] אמר X [=שם של בעל מעמד מורם]", מוצג המלך מנהיג בעל מעמד מורם. ראו גם שמות ה, י; במדבר כב, טז; מלכים א ב, ל; כב, כז; מלכים ב א, יא; ט, יח-יט; יח, יט, כט, לא. ראו: קדרי תשנ"א, עמ' 613-615. מהלשון: "ויאמר לו: כה אמר בן־הדד" אנו יכולים אולי ללמוד שמשא ומתן זה נעשה בעל פה. גם מההמשך: "וישָבו המלאכים ויאמרו כה אמר בן־הדד לאמר" (פס' ה) נראה שיש כאן דיבור ישיר ולא הקראה מתוך הכתב. משא ומתן בין שני צדדים שבו הצד האחד מבקש להביא את הצד האחר לידי הסכמה לתת דבר מסוים, להעניק זכויות או לפעול בדרך מסוימת; ואילו הצד האחר נענה להצעות, דוחה אותן או מעמיד תנאים שיש למלא בטרם יביע את הסכמתו (על תופעות רבות של משא ומתן במקרא ראו פולק תשע"א).

29 כדברי רד"ק: "לא אמר על דעת שיקח, אלא שיהיה הכול תחת ממשלתו להטיל מס ועבודה עליהם". כלומר ערובה יהיו כי תשמור את תנאי הברית - כך הבין אחאב כשהשיב בהכנעה. כך עולה גם על פי נוסח חוזים של כפופים (וסליים) שהגיעו לידינו מתקופת המקרא. כך למשל בחוזה ברית הכפיפות בין אַשור־נֵירָרי החמישי מלך אשור (754-745 לפנה"ס) ובין המלך מַתִּ־אִלו מאַרְפַּד בירת הממלכה הארמית בשנת 754 לפנה"ס, שבה מתחייב מַתִּ־אִלו באָלָה ובשבועה לשמור אמונים למלך אשור; לפי נוסח החוזה הוא ערב בנפשו, בנפש בניו ונכדיו (ראו: אלטמן תשע"ח, עמ' 478, 497-502). חיבור זה מציע לקורא תרגום עברי למרבית הבריתות המדיניות מן המזרח הקדום הידועות לנו. אלטמן נמנע משימוש בכינוי 'וסל' (vassal) בשל היותו מושאל מסביבה תרבותית אחרת, זו של אירופה בימי הביניים, שלא מתאימה בשלמות לשליטים הכפופים במזרח הקדום (שם, עמ' 17, הערה 16; מקרתי 1978, עמ' 110-112).

30 יש גורסים "מחמד עיניהם", על פי ההקשר ועל פי התרגומים השבעים, הפשיטא והוולגטה. את נוסח המסורה אפשר לפרש לפי מה שאמר שמואל לשאול בפגישתם הראשונה: "[...] ולמי כל חמדת ישראל [הנחשק על ישראל - המלוכה] הלוא לך, ולכל בית אביך" (שמואל א ט, כ). שליחי בן־הדד אומרים הפעם: כל מה שנחשק בעיניך, שאתה אוהב, כל מה שטוב לך הם ייקחו - אתה כבר לא תהיה מלך. הפירוש המעשי לתביעה זו הוא למעשה מתן יד חופשית לחיילי ארם לשדוד ולבוז את שומרון, את מלכהּ ואת משפחתו.

31 על המוסד של "זקני הארץ" שזומנו להתייעצות ראו: רביב תשמ"ג, עמ' 116-117. פעולת התייעצות של המלך לפני ביצוע פעולה, נדירה במקרא (ראו למשל את רחבעם המתייעץ לפני החלטה, מלכים א יב, א-טו). בהתייעצות זו פעל המלך להשגת תמיכה והכרה לסירוב לעמוד בתנאי הכניעה שהציע בן־הדד.

ועל סמך התביעה החדשה של בן־הדד: ״דעו נא וראו,[32] כי רעה זה מבקש [הוא מחפש תואנה לתקוף אותי]. כי שלח אלי לנשי ולבני ולכספי ולזהבי ולא מנעתי ממנו״ [כפי שהסכים למשלחת הראשונה] (פס׳ ז). הזקנים והעם (שרי הצבא שהיו נוכחים בהתייעצות) מחזקים את ידיו לא להיענות לתביעה החדשה: ״אל תשמע ולוא תאבה״ (פס׳ ח). כשאחאב משיב בסירוב לתביעתו השנייה של בן־הדד, דיבורו מנומס ומתון. הוא אומר שהוא אינו חוזר בו והוא מוכן לקיים את התביעה הראשונה: ״ויאמר למלאכי בן־הדד: אמרו **לאדני המלך**: כל אשר שלחת אל **עבדך** בראשנה – אעשה, והדבר הזה [הדרישה השנייה] לא אוכל[33] לעשות״ (פס׳ ט). גם בדחייתו את התביעה השנייה ניכרים הדברים, שאחאב חושש מתגובת בן־הדד, ולכן ניסח את סירובו בדרך מנומסת ומתונה, שבה הקדים את נכונותו להיענות לתביעה הראשונה במלואה, בעוד את התביעה השנייה אין הוא מזכיר במפורש, אלא בכינוי רומז. כמו כן הוא מטעים שאין הוא מסרב לדרישה, אלא שאין הוא יכול להיענות לה.

ניסוח שתי התביעות נראה דומה. יש מקום להניח שאם אחאב נענה לתביעה הראשונה, הוא בוודאי הרגיש שהוא נחות במידה ניכרת מבחינה צבאית מעוצמתו של בן־הדד. ולכן תוהים הפרשנים מהו ההבדל המהותי בין התביעה השנייה לזו הראשונה, שהרי בסרבו להיענות לדרישת מלך ארם היה עלול למצוא עצמו נלחם בעוצמה הארמית?!

הסברים להתנהלות המשא ומתן

כבר המדרש מתקשה בשאלה זו ועונה שהביטוי ״מחמד עיניך״ שמופיע בדרישה השנייה רומז לספר התורה, ועל זה אמר אחאב שהתורה אינה שלו לבד ואין לו סמכות לתת אותה.[34]

---

32 ההיגיון מחייב ש״הראייה״ תקדם ל״ידיעה״, ואכן, סדר מושגים אלה מופיעים בסדר זה במעט מקומות במקרא (שמואל א כג, כג; ירמיה ב, כג; ה, א), אבל בדרך כלל הציווי המחובר הוא ״דע וראה״, היינו הפועל ״ידע״ מקדים את הפועל ״ראה״. למשל: ״[...] ודעו וראו כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה׳״ (שמואל א יב, יז); ״[...] כי אך דעו נא וראו כי מתאנה הוא לי״ (מלכים ב ה, ז), ראו גם שמואל א יד, לח; כד, יב; כה, יז; שמואל ב כד, יג; ירמיה ב, יט ועוד. יש להניח אפוא כי בצירוף זה עבר מובנו של יד״ע מעניין של הכרה לעניין של ראייה, הַבְחָנָה. ראו: זליגמן תשנ״ב, עמ׳ 153–154.

33 זו דרישה שאי אפשר לעמוד בה ואי אפשר לקיימה. ״לא אוכל״ במשמעות של אני יכול אבל איני רשאי, אסור לי. ראו רש״י לשמות לג, כ: ״ויאמר: לא תוכל לראת את פני״. אף כשאעביר כל טובי על פניך איני נותן לך רשות לראות את פני״. ״לא תוכל לאכול בשעריך. רבי יהושע בן קרחה אמר יכול אני אבל איני רשאי. כיוצא בו אתה אומר ואת היבוסי יושבי ירושלם לא יכלו בני (ישראל) [יהודה] להורישם יכולים היו אבל אינן רשאין״ (ילקוט שמעוני, דברים רמז תתפ״ג).

34 כך שאלו במדרש והשיבו: ״והלא כל מה שתבע בראשונה תבע בשנייה: ׳חמדה׳ הוא כסף וזהב, נשים ובנים כולם ׳חמדה׳ הם, אלא מהו ׳כל מחמד עיניך׳? דבר שהוא חמדה מתוך חמדה; ואי זו זו? זו תורה, שנאמר ׳הנחמדים מזהב ומפז רב׳ (תהלים יט, יא); כיוון ששמע מלך ישראל כן, אמר: אין זו שלי, הדבר הזה של זקנים הוא; מיד ויקרא מלך ישראל לכל זקני הארץ, ויאמרו אליו: לא תאבה לו ולא תשמע; כיון ששמע מלך ישראל לעצת הזקנים מיד ״ויצא מלך ישראל ויך את הסוס ואת הרכב״ (כב, כא) (מדרש תנחומא, מהדורת בובר, שמות, כו). על פי מדרש זה פירשו גם כמה מפרשי ימי הביניים את ההחמרה בדרישה לדרישה לקבל את ספר התורה, שכיבדו אותה זקני העם גם בימי אחאב, ונלחמו עליה (כך למשל רש״י, ר״י קרא), והשוו: סנהדרין קב ע״ב; תנחומא שמות כט; מדרש הגדול, ויקהל, עמ׳ תשלו.

פירוש זה אינו כפשוטו, שכן המקרא בספר מלכים יודע לכנות ספר תורה בשמו (מלכים ב יד, ו; שם כב, ח) ולא לכנותו "מחמד עיניך", מה עוד שמדובר בדור שבו עובדים עבודה זרה (מלכים א טז, ל–לג) וספק אם רכשו כבוד כזה לספר תורה.

ר' יוסף קרא מציע הסבר אחר, כפשוטו. לדעתו דווקא הדרישה של בן־הדד במשלחת הראשונה הייתה מרחיקה לכת וכללה את "כספך וזהבך [...] ונשיך ובניך". דרישה זו על רכיביה המגוונים היא השפלה מהותית ביותר, לעומת זאת במשלחת השנייה הוא הסתפק ב"לחפש בביתי ובבית עבדיי, שדבר זה קל הוא כנגד נשיי ובניי, אין דבר זה כי אם תואנה, הוא מבקש ליכנס לעיר ולהרוג את כל אשר בעיר". התנהלות משונה זו היא זו שמביאה את אחאב לידי הבנה שבן־הדד אינו מחפש להציג ריבונות אלא הוא מחפש דרך לכיבוש מוחלט והשמדה.

יוסף בן מתתיהו שתיאר את האירוע מנסה לענות על שאלה זו בדרך אחרת,[35] אך דבריו אינם ברורים. ייתכן שכוונתו שהחשש של אחאב הוא כלכלי, שעבדי בן־הדד ייקחו הכול ולא ישאירו לו כלום, שלא כמו בהצעה הראשונה שבה הם ייקחו רק חלק מהרכוש. או שהחשש של אחאב הוא מצד אובדן הריבונות. בתחילה הוא הסכים שהוא זה שייתן, דבר שמשאיר אותו בעל הבית, אך לא הסכים שהם יבחרו, דבר שמרוקן אותו לחלוטין מבעלותו ומכבודו כמלך.

יש סוברים, כפי שמביא מונטגומרי, שההבדל בין התביעות של שתי המשלחות הוא ברמה הכלכלית – בהפסדים ברכוש. אחאב חשש שאם שרי בן־הדד יבואו בעצמם לקחת את הרכוש, את הנשים ואת הבנים, הם ייקחו יותר ממה שהוא מוכן לתת וישאירו את ארמונו ובתי שריו ריקים מכול.[36]

יש סוברים שההבדל בין הדרישות של שתי המשלחות הוא בדרגת הריבונות. בדרישות המשלחת הראשונה יש כבר תביעה לכניעה משפילה, אך הריבונות הפנימית עדיין בידיו, "**לי הם**" משמעותו לחסותי, על אף התשלום הכבד. נשים ובנים הם הרבה אבל עדיין נשארים בבית. אך בתביעות המשלחת השנייה הוא נדרש לוותר על השליטה הפנימית בממלכתו ולו גם לא לזמן רב כאשר שרי בן־הדד יפשטו בעיר ויתפסו כל מה שליבם חפץ.[37] ברוח זו פירש רד"ק לפס' ד את תשובתו של אחאב למשלחת הראשונה "לך אני וכל אשר לי":

לא אמר על דעת שיקח, אלא שיהיה הכל תחת ממשלתו, להטיל מס ועבודה עליהם. והוא שלח לו אחר כן: **לי תתן**, כלומר: מה שאמרתי **לי הם**, על דעת כן אמרתי כי מעתה **תתן** אותם, כי

35 בן מתתיהו תשכ"ז, ספר שמיני, פרק יד, סעיף א, עמ' 305.

36 ראו: מוטגומרי 1951, עמ' 321. הסבר זה תואם את סיפור האירוע שהציע יוסף בן מתתיהו שם, שם.

37 ראו: מונטגומרי 1951, עמ' 320–321.

כעת מחר אשלח את עבדי וגו׳; וזה היה [ההבדל] בין הדברים הראשונים [שדרש בן־הדד מאחאב] לאחרונים [דרישתו השנייה].[38]

לפי רד״ק הייתה כאן אי־הבנה בדרישות בן־הדד. **״לי הם״** בדרישה הראשונה מבטאת משהו הצהרתי, לשון מטונימיה,[39] תאורטית, שעבוד מדיני ותשלום מס, ולא שייכות ממשית, ולכן תשובתו הייתה: ״כדברך, **אדני המלך, לך** אני וכל אשר **לי**״, אני מקבל את השִעבוד, את אדנותך. לא זו המשמעות של המשלחת השנייה, שבה הוא מאבד כל זכות קניינית ושליטה ממשית בנכסיו. הסבר זה דומה לגישה המדברת על הבדל בדרגת הריבונות. בדרך דומה הולכים גם רלב״ג ואברבנאל, ידין וגוטמן.[40]

מורגנשטרן סבר שדברי המשלחת השנייה אינם הסבר למשלחת ראשונה, אלא יש בהם דרישות קיצוניות אחרות שהתעוררו בגלל הקלות שבה נענה אחאב לדרישה הראשונה.[41] לפי זה, אכן בן־הדד כיוון לכתחילה למה שהבין אחאב, אך משנוכח מלך ארם לדעת באיזו קלות נענה מלך ישראל לתביעותיו מתגבר תַאבונו, ועתה הוא עצמו מבאר את דבריו הראשונים ביאור אחר.

מלך ישראל קיבל את תנאי הכניעה בניסוח מחודש, כדי להבהיר באמצעות הכללת עצמו שהבעלות היא בגדר של שליטה פוליטית וכלכלית, ולא בעלות קניינית מלאה: ״כדברך, **אדני המלך, לך** אני וכל אשר **לי**״ (פס׳ ד). ואולם בן־הדד סירב להסתפק בזאת, וחזר על הניסוח הראשוני בהדגשה חד־משמעית – ״לי תתן״ – כשהכוונה היא לבעלות ממשית ומעשית, ולא למשמעות מטפורית של שליטה פוליטית (פס׳ ה–ו). אחאב הופתע מאוד מן ההמחשה של התנאים המקוריים, וסיכם את כישלון המשא ומתן בדבריו אל קציני ארצו: ״דעו נא וראו, כי רעה זה מבקש [כלומר: כניעה ללא תנאי שתנוצל בדרך מחפירה], כי שלח אלי לנשי ולבני ולכספי ולזהבי ולא מנעתי ממנו״ (פס׳ ז). כלומר הסכמתי לזאת במשמעות מטפורית של כניעה מוגבלת. זקוביץ מציע שאחאב התחרט על הדרך שבה השיב למלך, ואומר ליועציו: ״ולא מנעתי ממנו״ (פס׳ 7), כלומר לא השכלתי לדבר דברים ברורים ולתחום גבולות בין אדנות במישור העקרוני ובין הזכות לבוא וליטול.[42]

עם קבלת תמיכתם האמיצה לסירוב להיכנע, הציג אחאב את תשובתו השלילית בתור חזרה להבנה הראשונה (המטפורית) של תנאי הכניעה: ״אמרו לאדני המלך: כל אשר שלחת **אל עבדך**

38 ובדומה מפרש רלב״ג בד״ה: ״לך אני וכל אשר לי״: רוצה לומר, שתחת ממשלתך אני, לעבדך ולעשות לך מס; וכן דוד אלטשולר בעל המצודות.

39 אמצעי ספרותי המחליף מושג במושג אחר הקרוב אליו בזמן או במקום או כסמל.

40 ראו: רלב״ג לפס׳ ד; אברבנאל תשע״א, עמ׳ 369. גם ארליך סבור שאחאב הבין כי דרישת בן־הדד היא דרישת שעבוד. לי הם = משועבדים לי. ואז בא הפירוש שהכוונה ללקיחה ממש ולא שעבוד (ארליך 1900, פירושו למלכים א כ, ה, עמ׳ 317); ידין תשכ״ג, עמ׳ 303–304; וכן גוטמן ראה במשלחת השנייה הסבר לראשונה. תחילה ״ניסה אחאב לוותר ככל האפשר לתביעות האויב. ואולם כשהוברר לו, ששאיפתה של ארם הייתה להכניע את ישראל, קם להגן על כבוד עמו, אף־על־פי שלא היה סיפק בידו להתכונן למלחמה זו כראוי לה״ (גוטמן תשכ״ה, טור 197).

41 ראו: מורגנשטרן 1940ב, עמ׳ 389.

42 ראו: זקוביץ תשנ״ט, עמ׳ 65–66.

בראשנה (היינו: כניעה רשמית, כפיפות) – אעשה, והדבר הזה (כלומר הדרישה המסוימת, הביצועית) לא אוכל לעשות" (פס' ט).[43]

אחאב מיטיב אפוא להבחין בין תביעות שאפשר להסכים איתן ובין תביעות שיש לדחותן, גם אם המחיר יהיה רב, ויהיה עליו להילחם בהם מלחמה קשה.

משמעות אִזכור הנשים והבנים

בדרישות של בן־הדד במשלחת הראשונה מופיעה הדרישה "כספך וזהבך לי הוא **ונשיך ובניך** הטובים לי הם" (פס' ג). צירוף זה של נשים ובנים חוזר בפסוקים הנוגעים למשלחת השנייה כאשר הדרישה בה היא מסירתם: "כספך וזהבך **ונשיך ובניך** לי תתן" (פס' ה) ומוזכר בשלישית בהתייעצות אחאב עם הזקנים (פס' ז). הצירוף של נשים ובנים של המלך כפי שמופיע בשיח בין אחאב לשליחי בן־הדד מופיע במקרא כשמדובר בשבי של בני משפחת המלוכה בידי אויב. כך נרשם ב"מכתב מאליהו הנביא" ליהורם בן יהושפט מלך יהודה, שבו אליהו מנבא מגפה גדולה על ביתו מכיוון שלא הלך בדרכי אבותיו אלא בדרכם של מלכי ישראל: "הנה ה' נגף מגפה גדולה בעמך, **ובבניך ובנשיך** ובכל רכושך" (דברי הימים ב כא, יד). המכתב מדגיש דווקא מגפה בבנים ובנשים. בהמשך הפרק מסופר על פורענות שבאה על יהורם בן יהושפט. הפלשתים והערבים תוקפים את יהודה ולוקחים בשבי אנשים רבים מבית המלך ורכושו: "וישבו את כל הרכוש הנמצא לבית המלך **וגם בניו**[44] **ונשיו**, ולא נשאר לו **בן** כי אם יהואחז (=אחזיהו) קטן **בניו**" (שם, שם יז). הפסוק מדגיש שדווקא בניו ונשיו נפלו בשבי. נדמה שהתמקדות המקרא בנשי המלך ובבניו הזכרים דווקא משמעותה היא חיסול בית המלוכה, לולי חסד מיוחד של ה' שהשאיר לו בן זכר. שימוש דומה אנו מוצאים בדברי ירמיהו שהזהיר את המלך צדקיהו, שאם לא יצא אל הכשדים, ייענש בחומרה: "[...] כל **הנשים** אשר נשארו בבית מלך יהודה מוצאות אל שרי מלך בבל [...] ואת **כל נשיך ואת בניך** מוצאים אל הכשדים, ואתה לא תמלט מידם [...]" (ירמיה לח, כב–כג). הנביא אומר לצדקיהו שאם לא יסגיר את עצמו לכשדים, נשיו ובניו ייפלו בשבי. גם כאן לקיחת הנשים והבנים בשבי משמעה חיסול בית המלוכה.[45] הנביא

43 ראו: סימון תשנ"ז, עמ' 259, הערה 136.

44 גם כאן מוסיף תה"ש "ובנותיו" (ראו קיטל וקאלה 1937).

45 כאשר לא מדובר בשביה של משפחת המלוכה נזכרים צירופים מגוונים, ובהם גם בנות, כך למשל בשמואל א ל, ב: "וישבו את הנשים אשר בה [...] המיתו איש [...] [ג] ויבא דוד ואנשיו אל העיר והנה שרופה באש ונשיהם ובניהם ובנתיהם נשבו"; [ו] [...] כי מרה נפש כל העם איש על בניו ועל בנתיו"; [יט] ולא נעדר להם מן הקטן ועד הגדול ועד בנים ובנות ומשלל ועד כל אשר לקחו להם"; [כב] לא נתן להם מהשלל אשר הצלנו כי אם איש את אשתו ואת בניו וינהגו וילכו". בכל אזכור בא צירוף אחר של אותם שבויים, ולכן יש לקשר את השינויים לרצון המספר לגוון את הניסוח. כאשר הכתוב מתאר אסונות כלליים הוא מצרף גם את הבנות. למשל בתיאור אסון של מיתה הכתוב מונה זאת: "[...] ואין מקבר להמה המה נשיהם ובניהם ובנתיהם" (ירמיה יד, ו) ובעניין שבי מואב נאמר: "אוי לך מואב אבד עם כמוש כי לקחו בניך בשבי ובנתיך בשביה" (ירמיה מח, מו. השוו: במדבר כא, כט). עמוס מתאר את שבי משפחתו של אמציה כהן בית אל: "אשתך בעיר תזנה ובניך ובנתיך בחרב יפלו" (עמוס ז, יז). ראו גם יחזקאל כג, י; יואל ד, ח; דברי הימים ב כח, ח; כט, ט.

ממשיך ואומר שאירוע זה יביא לידי חיסול העיר ירושלים, היינו חיסול היישוב היהודאי העצמאי בארץ. למדנו אפוא שהמינוח "נשים ובנים" נוגע לחיסול בית המלוכה.

לעומת אזכור הנשים והבנים, בניסוח הקשור לשֶׁבִי בני משפחת המלוכה לא מוזכרות **הבנות.** נראה אפוא ש"בניך" משמעו בנים זכרים חוץ מבנות.[46] אכן, במקרא הפגיעה בבת המשפחה היא פגיעה במעמד המשפחה כפי שאנו מוצאים בסיפורה של דינה לאחר שנחטפה ונאנסה: "כי נבלה עשה בישראל לשכב את בת יעקב וכן לא יעשה" (בראשית לד, ז), וכן אנו מוצאים שזנות של הבת היא חרפה לאביה "ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תשרף" (ויקרא כא, ט), אך אין בפגיעה חמורה זו חיסול של בית המלוכה כפי שיש בלקיחת הבנים הזכרים.

נעיין בכמה אזכורים הקשורים למשפחת בית המלוכה, שמהם עולה שהבנים שבפסוקים הם הזכרים ולא הבנות. ירמיהו ניבא לצדקיהו על מפלתו: "ואת **כל נשיך ואת בניך** מוצאים אל הכשדים" (ירמיה לח, כג). קיום הנבואה מתואר בירמיה לט, ו: "וישחט מלך בבל את **בני** צדקיהו ברבלה לעיניו [...]" ובמלכים ב כה, ז: "ואת **בני** צדקיהו שחטו לעיניו". כאן ברור שהדברים אמורים על בני המלך הזכרים – היורשים ולא על בנותיו. כתובים אחרים מעידים במפורש שהבנות לא נלקחו בשבי, אלא הושארו בארץ. על כך יעידו הכתובים המספרים על ישמעאל בן נתניהו שלקח בשבי: "את כל שארית העם אשר במצפה את **בנות המלך** ואת כל העם הנשארים במצפה אשר הפקיד נבוזראדן רב־טבחים את גדליהו בן אחיקם [...]" (ירמיה מא, י). כמו כן יוחנן בן קרח ושריו לקחו בשבי מארץ יהודה לאחר הגלות "את הגברים ואת **הנשים** ואת הטף ואת **בנות המלך** ואת כל הנפש אשר הניח נבוזראדן רב־טבחים את גדליהו בן אחיקם בן שפן ואת ירמיהו הנביא ואת ברוך בן נריהו: ויבאו ארץ מצרים [...]" (ירמיה מג, ו–ז). הכשדים לקחו את צדקיהו, את נשיו ואת בניו, והשאירו את **בנותיו** עם גדליה בן אחיקם בלי חשש שהן תמשכנה את בית המלוכה. כאשר יוחנן הושיע את שרידי העם מיד ישמעאל בן נתניה ששבה אותם, בהם בנות צדקיהו, ועם שארית העם וירמיהו הם ירדו למצרים.

כאמור בתחילת סעיף זה, במכתב אליהו הנביא ליהורם בן יהושפט, הכולל דברי תוכחה קשה למלך ונבואת פורענות לביתו (דברי הימים ב כא, יב–טו), ניבא הנביא "הנה ה' נגף מגפה גדולה בעמך **ובבניך ובנשיך** ובכל רכושך" (פס' יד) וכך היה. מסופר שפלשתים עלו על יהודה ושבו את הרכוש הנמצא לבית המלך "ויעלו ביהודה ויבקעוה וישבו את כל הרכוש הנמצא לבית המלך **וגם בניו ונשיו** ולא נשאר לו בן כי אם יהואחז [אחזיהו] **קטן בניו**" (שם כא, יז). לאחר מכן יהוא הרג את אחזיה (מלכים ב ט, כז; דברי הימים ב כב, ט). גם את השרידים הנותרים לבית המלוכה ביהודה –

46 "בנים" בדרך כלל מכוון לזכרים, אם כי לפעמים במשמעות שני המינים, כגון "בעצב תלדי בנים" (בראשית ג, טז), וכן בראשית כא, ז; שמות כא, ה; כב, כג. אגב מעניין לציין כי ברשימת השלל הרב ששלח חזקיהו לסנחריב, בשנת 701 לפנה"ס על פי שיקול דעתו, רשומים "בנותיו, פילגשיו, שרים ושרות", ולא רשום שחזקיהו שלח את בניו ונשותיו. חזקיהו מוכן לשלוח בנות ופילגשות ורכוש, אבל הוא שומר בירושלים על המשך השלטון של בית דוד, את בניו ואשתו, אֵם בנו, הגבירה. אם המלך היה שולח את בניו ואשתו הוא היה בעצם מאבד את השלטון לגמרי (ראו: כוגן תשס"ד, עמ' 80).

"אחי אחזיהו [...] ארבעים ושנים איש" – הרג יהוא "ולא השאיר איש מהם" (מלכים ב י, יג–יד; דברי הימים ב כב, ח). עתליה ניצלה אירוע זה, "ותקם ותאבד (על פי דברי הימים ב "ותדבר") את כל זרע הממלכה" (מלכים ב יא, א; דברי הימים ב כב, י). ברם, יהושבע בת המלך יהורם (מלכים ב יא, ב; דברי הימים ב כב, יא),[47] שלפי דברי הימים הייתה אשת יהוידע הכוהן (שם), הסתירה בבית ה' את יואש, בנו של אחזיה, כשש שנים. "ועתליה מלכת על הארץ" (שם, יא, יג), אבל יהושבע עצמה, על אף היותה בת המלך, הייתה יכולה לנוע בגלוי בלי חשש לחייה. מידע זה יכול להיות בסיס לטענה שאין בנות המלך יכולות להיות יורשות פוטנציאליות גם כשבני המלך אינם בחיים. יש מקום להניח שהיו עוד בנות ואחיות במשפחה, אך לא הוזכרו בכתוב, גם משום שהן לא נחשבות לעניין ירושת הכיסא. אי אפשר להניח שבמשפחה שיש בה 42 בנים (מלכים ב ט, יד) יש רק בת אחת ששמה יהושבע בת יורם מלך יהודה. יהושבע נזכרה בפסוק כי היא הצילה את יואש אחיה, לולא אירוע זה לא היינו יודעים עליה.

לבנות המלך אין מעמד של יורשות מלוכה. לעומת זאת לאֵם מלך או לאשת מלך יש מעמד שלטוני. עתליה [בת אחאב (מלכים ב יא, א)] הפכה לגבירה בעלת מעמד מיוחד בחצר המלוכה של ממלכת יהודה, כאֵם המלך אחזיה שהייתה אשת המלך יהורם.[48]

אם כן, יש מקום להניח שבן־הדד לא תבע לקחת את בנות המלך, כפי שסברו מתקני נוסח המסורה,[49] אלא את בני המלך ואת נשי המלך, שיש להם מעמד של יורשי הכיסא בכוח. הם לא ראו בבנות איום בכיבוש השלטון מחדש או מועמדות לעלייה על כיסא המלוכה.

על פי האמור לעיל, ראוי לומר כי שבי של "נשים ובנים" של מלך או הריגתם כוונו לחיסול שושלת המלוכה. אם מלך זר עושה זאת, הרי מצטרפת לזה סכנה של חיסול עצמאות הממלכה. על כן מובן מדוע היה יכול אחאב להסכים לדרישתו הראשונה של בן־הדד שמשמעותה כניעה של הממלכה ושייכות כפופה־רשמית, אך לא היה יכול להסכים לדרישת בן־הדד, שאנשיו יבואו לקחת אותם, "ונשיך ובניך **לי תתן** [...] ישימו בידם **ולקחו**" (מלכים א כ, ה–ו), שמשמעותה חיסול המלוכה. על דרישה זו אמר אחאב בצדק: "כי רעה זה מבקש" (פס' ז).

תשובת אחאב לאור הנוהג במזרח הקדום

הנוהג המדיני העומד מאחורי הניסוחים שהזכרנו מוכר גם בעולם הסובב את ממלכות ישראל ויהודה. כפי שהראינו על פי המקרא, הנוהג לשבות את נשי המלך ובניו (הזכרים) היה מקובל אצל הארמים,

47 כנראה מאישה אחרת ולא מעתליה, שכן כתוב עליה "יהושבעת בת המלך יהורם", ולא בתה של עתליה.

48 מלכים א טו, יג: "וגם את מעכה אמו ויסרה מגבירה". ראו: ארבלי־רווה תשמ"ד, עמ' 209–265; ארבלי־רווה תשע"ט.

49 הוצע לקרוא 'ובנותֶיך' במקום 'ובנֶיך', מכיוון שבנות נדרשות לשלל יותר מבנים. ראו למשל: קיטל וקאלה 1937, עמ' 548; מונטגומרי 1951, עמ' 326. כמו כן אין לקבל את התוספת "בנותיך" ואין לתרגם את התיבה "בניך" – your children אלא your sons – בנים זכרים.

הפלשתים, הערבים והבבלים.[50] עיון בחוזים בין מלכים ריבוניים ובין מלכים כפופים, שמפורטים בהם תנאי הברית, עשוי להבהיר את מעמד בני משפחת המלך ביחסים שבין שני בתי המלוכה.[51] אחד ההישגים שמלך כפוף זוכה בו, הוא הזכות להישאר מלך עצמאי בממלכתו והזכות להוריש את כיסאו לבנו. תנאי הברית מבטיחים לו שכיסאו יישמר בכל תנאי הכפיפות. לעומת זאת בממלכה כבושה למלך הכובש הייתה שליטה מלאה בטריטוריה הכבושה ויד חופשית לנהוג בה כרצונו, כולל הדחת שושלת המלוכה המקומית, ומינוי מלך מטעם הכובש.[52]

נראה אפוא שיש לבאר את דרישותיו של בן־הדד: "כספך וזהבך לי הוא ונשיך ובניך הטובים לי הם" (מלכים א כ, ג), כלומר ערובה יהיו לי כדי שתשמור את תנאי הברית. כך הבין אחאב את דברי המשלחת, כשהשיב בהכנעה: "כדברך, **אדני המלך, לך** אני וכל אשר **לי**" (פס' ד). מתשובה זו עולה כי אחאב הוא מלך מפוקח וזהיר המבקש למנוע התמודדות צבאית עם חילות ארם.[53] הוא מוכן לקבל את תביעותיו המשפילות של בן־הדד, שמגמתו להפוך את ממלכת ישראל למדינה הכפופה לארם דמשק. ברם, בהמשך המשא ומתן מתברר לו שאין בן־הדד מסתפק בהכנעה כפופה, אלא כוונתו להדיח את מלך ישראל ממעמדו, להפוך את שומרון לפחווה ארמית ולצרפה אל המסגרת הפדרטיבית שלו עד שתהיה ממלכה כבושה. כך יש לבאר את הדרישה השחצנית המופלגת של בן־הדד שבפס' ה–ו: "[...] כה אמר בן־הדד לאמר: **כי** [=כאשר; או: אף על פי] שלחתי אליך לאמר [...] **כי אם** [התכוונתי ש; או: בכל זאת: אלא] כעת מחר [מחר בשעה זו] אשלח את עבדי אליך וחפשו את ביתך ואת בתי עבדיך – והיה כל מחמד עיניך [כל מה שהעין חומדת והוא יקר לה, בין אדם בין חפץ יקר] ישימו בידם ולקחו".

התיבות "כי [...] כי אם" פותחות שני משפטים מנוגדים בתוכנם ובמשמעותם בעת שימוש במילה "כי" במשנה הוראה:[54] אם[55] שלחתי אליך וכו', לא כי, אלא מחר אשלח את עבדי אליך וכו'.

---

50 על פי הפסוקים שהוזכרו לעיל (דברי הימים ב כא, יז; ירמיה לח, כב-כג).

51 ראו רשימת בריתות כפיפות מדיניות אצל אלטמן תשע"ח, עמ' 69-70, וכן ברית הכפיפות שעשה אֲשׁוּר־נִירָרִי מלך אשור למַתִּ־אִילוּ מלך אַרפַּד (שם, עמ' 497-502); ברית הכפיפות שעשה אסרחדון מלך אשור לבעל מלך צור (שם, עמ' 502-505).

52 ראו: אלטמן תשע"ח, עמ' 77-80; מקרתי 1978, עמ' 110-112. מחקרים רבים אחרים נכתבו בתחום החוזים בין מלכים במזרח הקדום, ולא כאן המקום לדון בהם. ראו גם ויינפלד תשל"ג; כוגן תשס"ד, עמ' 78-80.

53 על עיצוב דמות אחאב לעומת דמות בן־הדד בסיפור זה ראו: סימון 1994, עמ' 184-186. על דמותו של מלך ארם במלכים א כ, ראו: רובקר 2011, עמ' 646-656.

54 JPS מתרגם כאילו המשפט השני מפרש את הראשון: When I sent you the order to give me [...] I meant that tomorrow at this time I will sent my servants. אחרים פירשו "כי אם" במשמעות: **אלא**, כמו למשל: "**כי** לא יתנבא עלי טוב **כי אם** רע" (מלכים א כב, ח); "הנה נא ידעתי **כי** אין אלהים בכל הארץ **כי אם בישראל**" (מלכים ב ה, טו); "**כי** לא השאיר ליהואחז עם **כי אם** חמשים פרשים ועשרה רכב" (מלכים ב יג, ז); "**כי** לא נעשה כפסח הזה מימי השפטים [...] **כי אם** בשמנה עשרה שנה למלך יאשיהו" (מלכים ב כב, כב-כג) ועוד.

55 להוראה זו של התיבה "כי": אף על פי, אומנם, גם אם, השוו שמות לד, ט; יהושע יז, יח; ישעיה נא, ו; נד, י; ירמיה יד, יב; מט, טז; יחזקאל יא, טז ועוד. ראו: מוילנבורג 1961, עמ' 147.

לאמור, בתביעה זו בן־הדד מבקש לתת יד חופשית לנציגי ארם לשדוד ולבוז את שומרון, את מלכה ומשפחתו ולהפוך אותה לממלכה כבושה.[56] אין בן־הדד מבקש לקחת את המלך עצמו, אך הוא דורש לקחת את יורשיו ורכושו, ומתוך כך הוא תובע מאחאב שישתף עימו פעולה בחיסול ביתר־מלכותו. זוהי תביעה שלא היה אפשר להיענות לה, וכפי שניסח זאת אברבנאל: "[היה] מבקש דברים שאין אדם בעולם שיודה בהם".[57] מתוך כך הבין אחאב "כי רעה זה מבקש" (פס׳ ז), ולכן אין פלא שזקני הארץ שהתייעץ עימם מעודדים אותו לא להיענות לדרישות בן־הדד: "אל תשמע ולוא תאבה" (פס׳ ח).

תגובת בן־הדד לתשובת אחאב

תגובת בן־הדד לתשובתו המנומסת של אחאב היא תשובה מאיימת, תוקפנית, רברבנית של המלך שבוטח בכוחו, בריבוי חייליו: "וישלח אליו בן־הדד, ויאמר: כה יעשון לי אלהים וכה יוספו[58] אם ישפק [יספיק, "אם יש די" (רש"י)] עפר שמרון לשעלים [למלוא חפנים; השוו ישעיה מ, יב] לכל העם אשר ברגלי" (פס׳ י). [העם, החיילים הרבים הנתונים למרותי. כוונתו שמספר החיילים הנמצאים עם בן־הדד הוא כה רב, עד כי אם ייטול כל אחד מעט עפר בכף ידו לא יספיק כל העפר אשר בשומרון החרבה וההרוסה].[59] קיל מסכם כי למעשה בן־הדד מאיים בהחרבת העיר שומרון והפיכתה לתל עפר על ידי חייליו הרבים.[60] על תשובה רברבנית זו של בן־הדד מגיב הפעם אחאב במענה לחברי המשלחת הארמית, בתגובה שאין בה קווי אופי של נימוס כפי שהיו בשתי התגובות הקודמות. הפעם אחאב מורה לשליחים להשיב לאדונם לא כמו בתשובה למשלחות הקודמות "אמרו לאדוני המלך", אלא "דברו!", 'אמרו לו' – ללא גינוני כבוד אלא בפתגם: "אל יתהלל חגר [את כלי המלחמה] כמפתח

56 כך פירש אופנהיימר תשל"ג, עמ׳ 176–177. הוראות המילה "כי" במשמעות "אלא" ו"אם" מוזכרות גם בדברי חז"ל בבבלי ראש השנה ג ע"א ובמקבילות.

57 אברבנאל תשע"א, עמ׳ 369.

58 "כה יעשון לי אלהים וכה יוספו" – ברבים – 'לשון שבועה' (רד"ק) המוזכרת במקרא בפי עובדי אלילים, כמו בדברי איזבל (מלכים א יט, ב): "ותשלח איזבל מלאך אל אליהו לאמר: כה יעשון אלהים וכה יוספון". לעומת שלמה הנשבע: "וישבע המלך שלמה בה' לאמר: כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף" (מלכים א ב, כג) – ביחיד.

59 ראו: למשל רד"ק, רלב"ג. רד"ק מפורש מצטט את ת"י המתרגם שעלים, פרסות הרגלים, ומציע את פירושו: רד"ק: "אם ישפוק עפר שמרון **לשעלים** – כל כך העם רב אשר אתי, כי כל עפר שמרון ידבק בפרסות רגליהם, ולא יספיק; ועל הדרך הזה תרגום יונתן: 'אם יספוק עפרא דשומרון למיסב בשעולי פרסת רגלי עמא דעמי'. ויש לפרש לשעלים, מן 'מי מדד בשעלו מים' (ישעיה מ, יב) שהוא האגרוף; ופירושו: אם כל אחד ואחד מן העם אשר אתי יקח מלא אגרופו מן העפר אשר בשמרון, לא יספיק".

60 קיל תשמ"ט, עמ׳ שצז. יוסף בן מתתיהו, כתב: "ושלח בפעם השלישית שליחים אל אחאב ואיים, שאנשי צבאו יקחו עפר איש מלוא חפנו וישפכו סוללה גבוהה מן החומות שהוא (אחאב) בוטח בהן; וגילה לו (ככה) את רוב מספר חילותיו, כדי להפחידו". בן מתתיהו תשכ"ז, ספר שמיני, יד, ב, סעיף 371, עמ׳ 305).

[כמתיר את כלי מלחמתו]״ (פס׳ יא), כלומר רק בסוף המלחמה תוכל להתהלל.[61] וכפירושו של רלב״ג:

> **ויאמר דברו אל יתהלל חוגר כמפתח** – רוצה לומר, שכבר אמר למלכי [=למלאכי] בן הדד שיאמרו לאדוניהם, שאין ראוי שיתהלל בנצוח המלחמה מי שהוא חוגר החרב ללכת למלחמה, ואע״פ שיש לו חיל רב, כמו שראוי להתהלל מי שהוא מפתח החרב מעליו אחר שובו מהמלחמה ונצחו אויביו; כי לא ידע החוגר מה יקרה לו, כי לפעמים ינצח החיל המעט החיל הרב.

סיכום

במאמר זה ראינו שדמותו של אחאב בסיפור האירוע היא מפוכחת וזהירה. הוא מֵיטיב להבחין בין תביעות מתקבלות על הדעת, שהוא יכול להיענות להן ולהשלים איתן, ובין תביעות משפילות, שהדעת לא סובלתן והן בגדר casus belli (עילה למלחמה). מתברר שהוא מדינאי זהיר המבקש למנוע התמודדות צבאית עם חילות ארם, ולכן הוא מוכן לקבל את דרישתו של בן־הדד שרוצה להפוך את ממלכת ישראל למדינה כפופה לארם דמשק (מלכים א כ, ג–ד).

כשהבין את מטרות בן־הדד כמי שמנסה לחסל לחלוטין את שושלת ממלכת ישראל בדורשו לקחת את בניו ונשותיו, שהם ממשיכי המלוכה כפי שעולה בפרשות רבות במקרא, הוא מכנס את זקני הארץ להתייעצות לפני המערכה (פס׳ ז–ח), והוא רוצה לקבל את הסכמתם לדחיית הצעותיו של המלך הארמי, לא ייפלא אפוא שהזקנים סמכו ידיהם על מדיניותו של המלך. הוא גם קיבל בענווה את הנחיותיהם של הנביאים (פס׳ יג–יד, כב, כח).

גם כשהוא מסרב לתביעות אויבו, דיבורו שקול ומתון: ״ויאמר [אחאב] למלאכי בן־הדד: אמרו לאדני המלך: כל אשר שלחת אל עבדך בראשנה אעשה, והדבר הזה לא אוכל לעשות״ (פס׳ ט). מענהו לדברי הרהב והשחצנות של בן־הדד הוא מענה תקיף וגאה, אך נקי מהתגרות ״אל יתהלל חגר כמפתח״ (פס׳ יא).

ביבליוגרפיה

אברבנאל תשע״א — דון יצחק אברבנאל, פירוש הנביאים, כרך ג: מלכים. מהדורת יהודה שביב (ירושלים: חורב, תשע״א).

אהרוני תשמ״ז — יוחנן אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית. מהדורה מתוקנת. בעריכת ישראל אפעל (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ״ז).

אולמן תשכ״ח — יהודה אולמן, ״המאורעות בממלכתו של אחאב וסדר זמניהם״, בית מקרא יג (תשכ״ח), עמ׳ 115–117.

61 היוצא לקרב חוגר חרבו (השוו: שופטים יח, יא: ״חגור כלי מלחמה״; וכן שמואל א יז, לט; כה, יג), והחוזר ממנה מסירה בפתיחת האבזם (השוו: ישעיה מה, א) (כוגן תש״ף, עמ׳ 354). כך גם רש״י ופרשנים אחרים.

אונגר 1967 — Merrill Frederick Unger, *Israel and the Aramaeans of Damascus* (Grand Rapids: Baker, 1967), pp. 64–69, 70–74

אופנהיימר תשט״ו — בנימין אופנהיימר, ״יחס הנביאים למדיניות־החוץ של אחאב״, בתוך ארתור יצחק בירם (עורך), ספר אורבך: מוגש לכבוד אליהו אורבך למלאת לו שבעים שנה (ירושלים: קריית ספר, תשט״ו), עמ׳ 84–93.

אופנהיימר תשל״ג — ---, הנבואה הקדומה בישראל (ירושלים: הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשל״ג).

אילת תשל״ז — משה אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא בימי בית ראשון (ירושלים: מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל״ז).

אלגביש תשל״ח — דוד אלגביש, מלחמה ושלום ביחסי ישראל–יהודה: דגמים ביחסים הבינלאומיים בתקופת המקרא, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשל״ח).

אלגביש תשנ״ד — ---, ״סוכות – שם מקום או כינוי למבנים ארעיים?״, בית מקרא לט, קלט (תשנ״ד), עמ׳ 367–376.

אלגביש תשנ״ח — ---, השירות הדיפלומטי במקרא ובתעודות מן המזרח הקדום (ירושלים: הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ״ח).

אלגביש 2013 — ---, ״תיאורי המלחמה בספר מלכים – תיאורים של מתינות״, בתוך מיכאל אביעוז, אלי עסיס ויעל שמש (עורכים), זר רימונים – מחקרים במקרא ופרשנותו, מוקדשים לפרופ׳ רימון כשר (אטלנטה: Society of Biblical Literature, 2013), עמ׳ 156–184.

אלטמן תשע״ח — אמנון אלטמן, בריתות מדיניות במזרח הקדום (תל אביב: מוסד ביאליק, תשע״ח).

אלמקייס 2016 — יאיר אלמקייס, אחאב מלך ישראל – קוים לדמותו הצבאית של מלך ישראל, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (אריאל: אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2016).

אפעל תשנ״ז — ישראל אפעל, כעיר נצורה (ירושלים: הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ״ז).

ארבלי־רווה תשמ״ד — שושנה ארבלי־רווה, נשים רמות דרג במקרא ומעורבותן בחיים הפוליטיים והחברתיים בהשוואה למצוי בתעודות מן המזרח הקדום, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ״ד).

ארבלי־רווה תשע״ט — ---, הגבירה בישראל: דגש על דמדומיה של מלכות יהודה (חיפה: פרדס, תשע״ט).

ארליך 1900 — ארנולד בוגומיל ארליך, מקרא כפשוטו (ברלין: דברי סופרים, 1900) [הודפס מחדש: ירושלים: ללא הוצאה, 1969].

בורנשטיין תשס״ד — אריה בורנשטיין, ממלכת ישראל בימי בית עמרי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשס״ד).

בן מתתיהו תשכ״ז — יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגום אברהם שליט (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ״ז).

ברזילי תשס״ד — גבריאל ברזילי, ״דרך שלושת ימים: למשמעותו של ביטוי מספרי במקרא ובפרשנות הקדומה״, מחקרי מורשתנו ב–ג (תשס״ד), עמ׳ 17–28.

ברזילי תשע״ג — ---, ״ארבעים שנה עד תם כל הדור׳ (במדבר לב 3): קריאה טיפולוגית וקריאה מילולית של ביטוי מספרי במקרא״, בית מקרא נח (תשע״ג), עמ׳ 42–61.

גודינג 1964 David Gooding, “Ahab according to the Septuagint”, *ZAW* 81 (1964), pp. 270–271.

גוטמן תשכ״ה יהושע גוטמן, ״אחאב״, אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ״ה), כרך א, עמ׳ 196–201.

גליל תשס״א גרשון גליל, ישראל ואשור (חיפה ותל אביב: הוצאת אוניברסיטת חיפה וזמורה־ביתן, תשס״א).

גרבה 2007 Lester L. Grabbe, “The Kingdom of Israel from Omri to the Fall of Samaria: If We Had Only the Bible”, in Lester L. Grabbe (ed.), *Ahab Agonistes: The Rise and Fall of the Omri Dynasty* (London: T & T Clark, 2007), pp. 54–99.

גריי 1970 John Gray, *I-II Kings: A Commentary* (2nd Edition) (London: S.C.M. Press, 1970).

דרייבר 1966 Godfrey Rolles Driver, “Forgotten Hebrew Idioms – I Kings xx 34”, *ZAW* 78 (1966), pp. 1–4.

הרצוג וגיחון 1981 חיים הרצוג ומרדכי גיחון, מלחמות התנ״ך (ירושלים: הוצאת ידיעות אחרונות, 1981).

ויינפלד תשל״ג משה ויינפלד, חוזה אסרחדון עם הוסאלים המזרחיים (ירושלים: ללא הוצאה, תשל״ג).

ון דר וודה 1964 A.S. van der Woude, “I REG 20:34”, *ZAW* 76 (1964), pp. 188–191.

ורגון תשנ״ג שמואל ורגון, ״ההיבט הגיאוגרפי וההיסטורי בלימוד המקרא בישיבות תיכוניות״, ניב המדרשיה כד–כה (תשנ״ג), עמ׳ 181–185.

ורגון תשע״ה ---, ״המשא ומתן והברית בין ישראל לארם (מל״א כ 31–34)״, בתוך בארצות המקרא: מחקרים בנבואה, בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה נבואית (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשע״ה), עמ׳ 181–201.

זליגמן תשנ״ב יצחק אריה זליגמן, מחקרים בספרות המקרא (ירושלים: הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ״ב).

זקוביץ תשנ״ט יאיר זקוביץ, ״אחת דבר אלהים שתים זו שמעתי״, בתוך לזכרו של פרופ׳ מאיר וייס: דברים שנאמרו במלאת שלושים לפטירתו, י׳ בסיון תשנ״ח (4 ביוני 1998) (ירושלים: המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, תשנ״ט), עמ׳ 21–68.

זרטל תשנ״ח אדם זרטל, ״מערכות מצודות מתקופת הברזל סביב העיר שומרון״, בתוך יעקב אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס השביעי (תל אביב: הוצאת מכון המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, תשנ״ח), עמ׳ 20–22.

ידין תשכ״ג יגאל ידין, תורת המלחמה בארצות המלחמה לאור הממצאים הארכיאולוגיים (רמת גן: החברה הבינלאומית להוצאה לאור, תשכ״ג).

ידין תשכ״ה ---, ״עמק סוכות במערכות דוד ואחאב״, בתוך יעקב ליוור (עורך), היסטוריה צבאית של ארץ־ישראל בימי המקרא (תל אביב: מערכות, תשכ״ה), עמ׳ 170–181.

יהלום־מאק תשע״ח נעמה יהלום־מאק, ״׳הנה ערשו ערש ברזל, הלה הוא ברבת בני עמון...׳ (דברים ג: יא): ראשית השימוש בברזל בארץ־ישראל״, ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה לג (תשע״ח), עמ׳ 153–160.

ימדה 2000 — Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire – A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859–824 B.C.) Relating to his Campaigns to the West* (Boston: Leiden, 2000), pp. 130–143.

יפסן 1941–1944 — Alfres Jepsen, "Israel und Damaskus", *Archiv für Orientforschung (AFO)* 14 (1941–1944), pp. 153–172.

כוגן תשס"ד — מרדכי כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'–ו' לפסה"נ (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד).

כוגן תש"ף — ---, מקרא לישראל: פירוש מדעי למקרא – מלכים, כרך א (תל אביב: עם עובד, תש"ף).

כוכבי תשכ"ט — משה כוכבי, "החפירות בתל דיר עלא", קדמוניות א, 4 (תשכ"ט), עמ' 130–131.

ליבוביץ תש"ל — נחמה ליבוביץ, עיונים בספר שמות (ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תש"ל).

ליונשטאם תשי"ד — שמואל אפרים ליונשטאם, "בן־הדד", אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ד), כרך ב, עמ' 155–158.

מוילנבורג 1961 — James Muilenburg, "The Linguistic and Rhetorical Usages of the Particle in the OT", *Hebrew Union College Annual* (*HUCA)* 32 (1961), pp. 135–160.

מונטגומרי 1951 — James Alan Montgomery, *The Book of Kings* (*ICC*) (Edinburgh: T. & T. Clark, 1951)

מורגנשטרן 1940א — Julian Morgenstern, "Amos Studies, III: The Historical Antecedents of Amos' Prophecy", *Hebrew Union College Annual* 15 (1940), pp. 59–304.

מורגנשטרן 1940ב — ---, "Chronological Data of the Dynasty of Omri", *Journal of Biblical Literature* 59, 3 (1940), pp. 385–396.

מזר תשכ"ב — בנימין מזר, "ייסודה של ממלכת־ארם ויחסיה עם ישראל", בתוך א' מלמט (עורך), בימי בית ראשון: מלכויות ישראל ויהודה (ירושלים: החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, תשכ"ב), עמ' 132–157.

מזר תשכ"ה — ---, "מלחמות ישראל עם ארם", בתוך י' ליוור (עורך), היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא (תל אביב: מערכות, תשכ"ה), עמ' 206–220.

מילר 1968 — Jammes Maxwall Miller, "The Rest of the Acts of Jehoahaz (1 Kings 20, 22:1–38)", *Zeitschrift fcr die Alttestamentliche Wissenschaft (ZAW)* 80 (1968), pp. 337–342.

מילר והייס 1986 — Jammes Maxwall Miller and John Haralson Hayes, *A History of Ancient Israel and Judah* (Philadelphia: Philadelphia: Westminster John Knox Press, 1986).

מקרתי 1978 — Dennis J. McCarthy, *Treaty and Covenant: A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament* (New edition) (Rome: Biblical Institute Press, 1978).

סבתו תשס"א — מרדכי סבתו, "גזרה ובחירה בסיפור מותו של אחאב (מל"א כב, א–מ)", בתוך א' בזק, ש' ויגודה ומ' מוניץ (עורכים), על דרך האבות (שלושים שנה למכללת יעקב

	הרצוג ליד ישיבת הר עציון) – קובץ מאמרים בנושאי תורה וחינוך) (אלון שבות: תבונות, תשס״א), עמ׳ 397–417.
סימון תשנ״ד	אוריאל סימון, ״מלחמת ארם בישראל: מבנה הסיפור ומשמעותו״, בתוך בוסתנאי עודד ומשה גרסיאל (עורכים), עולם התנ״ך – מלכים א (תל אביב: דודזון־עתי, תשנ״ד), עמ׳ 184–186.
סימון תשנ״ז	---, קריאה ספרותית במקרא – סיפורי נביאים (ירושלים–רמת גן: מוסד ביאליק, תשנ״ז).
סמט תשנ״ב	אלחנן סמט, ״המלחמות הראשונות בין אחאב ובן הדד״, מגדים טז (תשנ״ב), עמ׳ 55–100.
סמט תשפ״ג	---, מלחמות אחאב (ירושלים: המחבר, תשפ״ג), עמ׳ 36–48.
עודד תשכ״ט	בוסתנאי עודד, ״הרקע ההיסטורי למלחמת רצין ופקח נגד אחז״, תרביץ לח (תשכ״ט), עמ׳ 205–224.
עודד תשל״ו	---, ״רמות גלעד״, אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל״ו), כרך ז, עמ׳ 378–380.
פולק תשע״א	פרנק פולק, ״משא ומתן: דו־שיח ותמרון בסיפורי המקרא״, בתוך משה גרסיאל, רימון כשר, עמוס פריש, דוד אלגביש (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות י, מנחות ידידות והוקרא לשמואל ורגון (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשע״א), עמ׳ 281–301.
פינקלשטיין 2013	Israel Finkelstein, Oded Lipschits and Omer Sergi, “Tell er-Rumeith in Northern Jordan: Some Archaeological and Historical Observations”, *Semitica* 55 (2013), pp. 7–23.
פינקלשטיין תשל״ד	חנן פינקלשטיין, ״יחס המקרא אל מדיניות־החוץ של אחאב״, תרביץ מג (תשל״ד), עמ׳ 21–33.
צרפתי תשנ״ז	גד בן־עמי צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית (ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשנ״ז).
קדרי תשנ״א	מנחם צבי קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״א).
קיטל וקאלה 1937	Rudolf Kittel and Paul Kahle, *Biblia Hebraica* (Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt 1937).
קיל תשמ״ט	יהודה קיל, ספר מלכים עם פירוש דעת מקרא (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ״ט).
ר״י קרא	פירוש ר׳ יוסף קרא, בתוך מקראות גדולות הכתר – מלכים. מהדורת מנחם כהן (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ה).
ראב״ע	פירוש ראב״ע, בתוך מקראות גדולות הכתר – דברים. מהדורת מנחם כהן (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשע״ב).
רביב תשמ״ג	חנוך רביב, מוסד הזקנים בישראל לאור המקרא ותעודות חיצוניות (ירושלים: הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ״ג).
רד״ק	פירוש רד״ק, בתוך מקראות גדולות הכתר – מלכים (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ה).
רובקר 2011	Jonathan Miles Robker, “Satire and the King of Aram”, *VT* 61 (2011), pp. 646–656.

רלב״ג פירוש רלב״ג (ר׳ לוי בן גרשון), בתוך מקראות גדולות הכתר – מלכים. מהדורת מנחם כהן (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ה).

רש״י פירוש רש״י, בתוך מקראות גדולות הכתר – מלכים. מהדורת מנחם כהן (רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ״ה).

תדמור תשכ״ט חיים תדמור, ״ימי בית ראשון ושיבת ציון״, בתוך חיים הלל בן ששון (עורך), תולדות עם ישראל בימי קדם (תל אביב: דביר, תשכ״ט), עמ׳ 93–174.

תדמור תשס״ו ---, אשור, בבל ויהודה: מחקרים בתולדות המזרח הקדום (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס״ו).